

Zikirillo YAZDONOV,
Samarqand davlat universiteti Urgut filiali

O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilov taqrizi asosida

QALANDARIYLIKNING BADIY TAFAKKURGA TA’SIRI VA MUMTOZ ADABIYOTDAGI TIMSOLLAR TAHLILI

Аннотация

Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda badiiy tafakkur rivojida qalandariylik g‘oyalarining o‘rni uning xalq orasiga kirib borib borib, dunyo va hayot haqidagi tasavvurlarini boyitishga xizmat qilgan nazariy masalalari an‘analari tahlil etilgan. Shuningdek, mumtoz adabiyotimiz vakillarining ayrim ijod namunalari falsafiy-irfoniy mohiyatini ochib berishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: tolib, faqir, gado, darvesh, g‘arib, qalandar, rind, nafs, raqib, faqih, muxtasib, zohid, obid, shayx, shoh, fosih, bulhavas, husnufurushon.

АНАЛИЗ СИМВОЛОВ В КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ВЛИЯНИЕ АРХИТЕКТУРЫ НА ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МЫСЛЕНИЕ

Аннотация

В данной статье анализируется роль идей каландари в развитии художественного мышления в Центральной Азии, традиции теоретической проблематики, проникшие в народ и послужившие обогащению его представлений о мире и жизни. Он также посвящен раскрытию философско-мистической сути некоторых произведений представителей нашей классической литературы.

Ключевые слова: талиб, факир, гадо, дервиш, гариб, каландар, ринд, нафс, соперник, факих, мухтасиб, захид, обид, шейх, шах, фасих, булхавас, хуснфурushан.

ANALYSIS OF SYMBOLS IN CLASSICAL LITERATURE AND THE INFLUENCE OF ARCHITECTURE ON ARTISTIC THINKING

Annotation

This article analyzes the role of Qalandari ideas in the development of artistic thinking in Central Asia, the traditions of theoretical issues that penetrated among the people and served to enrich their visions of the world and life. It is also dedicated to revealing the philosophical and mystical essence of some works of representatives of our classic literature.

Key words: talib, fakir, gado, dervish, gharib, qalandar, rind, nafs, rival, faqih, mukhtasib, zahid, obid, sheikh, shah, fasih, bulhavas, husnufurushan.

Markaziy Osiyo xalqlari adabiyotida va badiiy asarlarida qalandarlarning tashqi qiyofasidan ko‘ra ko‘proq nazariy qarashlariga xos ma‘lumotlar va ularning amaliyotlari bilan bog‘liq nasriy yoki nazmiy bayonlar ko‘proq uchraydi. Adabiy asarlarda qalandar timsoli yoki Qalandarnomalaridagi g‘oyalar ularning xislat va fazilatlarining namoyon bo‘lishini o‘rganishda muhim sanaladi. Albatta adabiyotning o‘z uslubi bor ammo u falsafadan yiroq emas. Mumtoz adabiyot namunalaridan bo‘lgan Bobo Tohur Uryon, Sanoiy, Sa‘diy, Sheroziy, Hofiz, Faxriddin Iroqiy, Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Hayratiy meroslarida qalandar, qalandarlik, qalandarlarga xos unsurlar, an‘analari, o‘xshatish, timsollari o‘z aksini topgan. Bunda: Oshiqning maqsadini ifoda etuvchi ramziy timsollar: yor, oshiq, ma‘shuq, mahbub, jonon, pari, gul, sham, quyosh, oy, Shirin, Layli, Uzro, mirak, yigit, turki Sheroz ishq yo‘lida oshiqqa maslakdosh yoki unga ruhiy-ma‘naviy yaqinlik hosil qiluvchi timsollar: oshiq, solik, tolib, faqir, gado, darvesh, g‘arib, qalandar, rind, samandar, bulbul, parvona, Farhod, Majnun, Vomiq oshiqning maqsadiga to‘siq bo‘luvchi, ishqni inkor etuvchi yoki unga mayl ko‘rsatmaydigan timsollar: nafs, raqib, faqih, muxtasib, zohid, obid, shayx, shoh, fosih, bulhavas, husnufurushon, ishq yo‘lida oshiqni qo‘llovchi timsollar: pir, piri mug‘on, dayr piri, soqiy, mug‘bacha, mahram, habib, Iso Masih, Yusuf (a.s.), Xizr (a.s.), Muso (a.s.) singari payg‘ambarlar tasvirlari yoki ularning itilishlari irfon kuchiga tayanib yaratilganligini kuzatish mumkin. Turli tamsillar ulardagi o‘xshatishlar so‘fiyona hayot tarzi bilan bog‘liq oshiqona itilishlar o‘z mohiyati e‘tibori bilan o‘z nafsini tanishga uni malomat qilishga qaratilgan g‘oyalarni namoyon qiladi.

Hakim Sanoiy [1.300-305] (1080-1150) “qalandar” atamasini ilk bora o‘z g‘azal va ruboiylarida qo‘llagan adabiyot ahlidan sanaladi. U ilk marotaba “Qalandariyot” ta‘lif etgan shoir bo‘lib, uni qalandarlik mavzusiga dastlab qo‘l urgan mumtoz adabiyot vakili deyish mumkin. Sanoiy misralarida qalandarlik nafs illatigaa qarshi kurashuvchi vositasi sifatida tilga olingan. Qalandarni esa dunyodan qo‘l siltagan, o‘zligini Haqqa baxshida etgan sufiy qiyofasida talqin etgan. Uning nazdida qalandar bu Yaratganning do‘sti va uning sirdoshi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yo‘lda u moddiylikdan qutulgan, qalbi dunyodan forig‘, vujudi va hissini o‘zini yakkalay olgan solik sifatida gavdalanadi. Sa‘diy Sheroziy [2.275-278] (1219-1292) ham badiiy adabiyotda qalandarlar haqida yozgan ilk shoirlar safida tilga olinadi. Sa‘diy yashagan davrga qadar “qalandar” atamasi joy ma‘nosini anglatib kelgan. Sa‘diy “Guliston”ning ayrim nusxalarida qalandarlar “qalandaron” sifatida ham keltirilgan bo‘lib, bu qalandarlarni shaxs sifatida birinchi marta tilga olinishi deb baholanadi. Sa‘diy qalandarlarni shaxs sifatida ko‘rish barobarida uyushgan jamoasi a‘zolari qatorida ham tasvirlagan. Ammo keyinchalik Sa‘diy “Guliston” asarida ikki marta “qalandar” atamasini qo‘llash orqali ularni qalandariyon deb keltirilgani qayd etilgan. Qalandaron emas, qalandariyon deb ta‘kidlanishiga ahamiyat qaratilsa, bu yerda joy nomiga ishora qilgani kuzatiladi. Ma‘lumki, “qalandar” so‘zining ko‘pligi “qalandaron”, “qalandariy” so‘zining ko‘pligi esa “qalandariyon”dir. Abdurahmon Jomiy soxta qalandarlarni haqiqiy qalandariylar bilan aralastirmaslik kerakligini uqtirgan. Islomiyatga mos, yuksak tasavvufiy falsafaga ega va malomatiylar kabi haqiqiy sufiylik hayotini kechirgan qalandariylar ham tarixda mavjud bo‘lganiga e‘tibor qaratgan. Ammo XV asrga kelib ular asta-sekin e‘tiqoddan uzoqlasha borgani va keyingi qalandariylik oqimlari faqatgina shu nom bilan atalsa-da, hech bir diniy, ijtimoiy va axloqiy qoidalariga amal qilmaydigan guruhlarga aylangani ta‘kidlangan. Navoiy va undan avvalgi shoirlarning ishqiy mazmundagi g‘azallariga orifona ruh bag‘ishlashda irfon ahliga mansub soqiy, dayr piri, piri mug‘on, mug‘bacha singari ma‘naviy yetuklik timsollaridan unumli foydalangan. Ishq may bilan zidlanuvchi aql, xirad, xiradmand, oqil; oshiq rind bilan paradoksligni yuzaga keltiruvchi shayx, faqih, muxtasib, zohid hamda gado, rind, qalandar bilan qarshilanuvchi shoh singari timsollarga nihoyatda e‘tibor qaratgan. Bunday paradoksligni hosil qilishda oshiq, rind, ba‘zan gado singari badiiy timsollarga

aqlu xiradni ustun qo'yuvchi shayx, faqih, muxtasib, zohid, shoh kabi obrazlar zidligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni chog'da ishq may va aqlu xirad ham zidlanuvchi obrazlar sifatida namoyon bo'lib, xiradmand, oqil singari obrazlarni ham vujudga keltiradi. Shuningdek, ishq mayning mohiyatini to'la anglab yetmagan shayx, faqih, muhtasib, zohid singari obrazlar bilan ma'naviy yetuklik timsollari yashirin zidlikni hosil qiladi. Navoiy asarlari lug'atida ushbu istiloh quyidagicha izohlanadi: Qalandar – dunyoning hamma bordi-keldilaridan voz kechib, daydib yuruvchi darvesh; devonatabiat kishi, loqayd. Bu izoh istilohning mohiyatini qisman oydinlashtirsada, to'liq tasavvur hosil qilmaydi. Alisher Navoiy majzub qalandarlarni ham, o'ziga qalandar nomini qo'ygan shilqim gadolarni ham, ochko'z, fosiq va horis maslaksotarlarni ham ko'p ko'rgan va kuzatgan shoir sifatida o'zining "Nasoimul muhabbat" kitobida ular haqida to'xtalib o'tgan. U qalandarlarni ikki toifaga asl va soxta qalandarga ajratgan. Navoiy zohiran qalandar, aslida insoniy g'ururini oyoq osti qilib tilanchilik va gadolik bilan mashg'ul bo'luvchi kimsalarni ham nafrat bilan tilga olib, odamshavandalikdan yiroq, hayvonsifatlar deb baholaydi: "Bular orasida o'ziga qalandar ot qo'yg'on mal'un odamiylik din mag'bun. Va dev va shayton olida mat'un. Insoniyat va musulmonlikdan yiroq, to'ng'uz va ayiq odamiylik da alardin yaxshiroq. Shaki tag'iyra bila odamiylik dan karona, po'stin evura kiymaklari hayvonlig' va sabu'iyatdin nishona. Yuqoridagi fikrdan ma'lum bo'ladiki, qalandarlar ikki toifa bo'lgan: biri haqiqiy, qalbini Allohga bog'lagan va tavakkul ahli, yana biri esa ko'rinishi qalandar ammo qalbi bo'sh, soxta qalandarlar. Badiiy ijodda qalandarlik haqida nafaqat she'rlar bitgan balki o'zi ham shu maslakning a'zosi sifatida ko'zga ko'ringan shaxs bu Boborahim Mashrab sanaladi. Boborahim Mashrab [3.100] (tax.1657-1711) hayotining yoritilishida qalandarlik bilan bog'liq bir muncha chigalliklar mavjud bo'lib, Mashrabni naqshbandiya tariqati vakili sifatida ko'rsalar-da, uning she'rlarini o'qigan kishida qalandariylik tariqatining a'zosi degan fikr uyg'onadi. Ayniqsa, uning "qalandar bo'l" radifli she'ri xalq orasida juda mashhur bo'lib, unda qalandarlik g'oyalari kuylanadi. Mashrabshunos olim Muhsin Zokirov Mashrabning mazkur she'rini shunday izohlaydi: Bu she'r ma'lum ma'noda qalandarning dasturilamalidir. Tasavvufning so'l taraqqiyparvar mazhablari va uning qalandariya tariqati Mashrab yashagan zamonda jamiyatning ma'naviy-ijtimoiy hayotida ijobiy tarixiy ahamiyatga ega bo'lganligi shubhasizdir. XVIII – XIX asrga kelib "majzub" va "devona" atamallari ham ba'zi o'rinlarda qalandarlarga nisbatan qo'llanilgan. Jumladan, Mashrabni ham majzub deb ataganlar: Mashrabning zamondoshi va shogirdi Pirmat Setoriy "Tazkirai qalandaron" risolasida ustozini shu nom bilan atagan. "Shoh Mashrabi majzubning muborak davrasida bo'lmish, ul tabarruk zoti sharif suhbatlariga musharraf o'lmish devonalar qirq alandarlar: Mashrab ijod qilgan davrda qalandarlar qirq kishidan iborat jamoa bo'lib ko'chalarda kezib yurganlar. Bu turdagi darveshlar qalandarlik hayot tarzini targ'ib qilganlar. Mashrab naqshbandiylik tariqati vakili hamda qalandariylikdagi g'oyalar, ya'ni bir qolipga tushishdan chetlashish, ma'lum bir qoida va cheklovlar asosida tor doirada yashamaslik tarafdori edi. U o'z so'zlarini erkin kuylash, adolatsizlikka tik boqish va uni bartaraf etish kabi qarashlari bilan ajralib turgan. Uning ruhiyatidagi olov bo'lib yonish, jo'shqinlik qalandarlik yo'lini ixtiyor etgan kishiga aynan mos edi. Shu sabab u mazkur maslakni yoqlagan va ijobiy hisoblagan. Bir so'z bilan aytganda Mashrab naqshbandiylik tariqatining qalandaridir. Mashrab yashagan davr qalandarlari bir nechta tariqatlariga xos xususiyatlarni o'zida mujassamlaganini ko'rish mumkin. Ularning hayot tarzida yassaviylikka xos jahriylikni, malomatiylikka xos nafsni sindirishni, naqshbandiylikdagi ixtiyoriy faqirlik, insonparvarlik g'oyalari mutanosibligini ham kuzatamiz.

Qalandarona ishq oshiqlikning yirik namoyandasi Boborahim Mashrab. Uning g'azallarida qalandarona ruh yetakchilik qiladi. Shoir bir muxammasida: "Kulohu jandani kiygil, qalandarlikni xo' qilgin", deb yozadi. Uning "qalandar bo'l" radifli maxsus g'azali ushbu bayt bilan boshlanadi:

Murodingga yetay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l, Sitam ahlin yutay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.

Mazkur g'azalda og'izdan dur sochmoq, sharobi ishq ichmoq, yomonlardan qochmoq, fasod ahlin quvmoq, jahonni sayr etmoq, razolatni kuydurmoq, haqiqatni ochmoq, hammani kuldurmoq uchun qalandar bo'lmoqqa da'vat qilinadi. Zero, shoir Haqni talab qilish yo'lini qalandarlikda ko'radi:

Nigorim vaslini izlab talabda bir qalandarman, Kechib dunyo foniydin talabda bir qalandarman.

Manbalardan ma'lumki, Mashrab tug'ma valiy, orif va yurt kezgan qalandar shoir bo'lgan. Is'hoq Bog'istoniyning "Tazkirai qalandaron" asarida Mashrabning shogirdi Pirmat Setoriy va qirq qalandar bilan qilgan sayohatlari tasvirlanadi. Shoirning qalandarligi-oddiy tilanchilik, darbadarlik emas. Balki dunyo sevgisidan kechib, tajrid ahldan bo'lish, "Bir Xudodan o'zgasini g'alat bilib", faqat Haqni sevish, visol umidida ikki dunyoni "pushti po urish", chinakam ruh erkinligiga erishishdan iborat edi. Mashrabning qalandarona ruhdagi she'rlari ishq va jununning yoniq ehtirolari bilan sug'orilgan.

Shoir Ibrohim Adham va Mansuri Halloj timsoliga ko'p murojaat qiladi. Bu ikki Haq oshig'ining hurligi, ishqdagi kamolot va imkoniyatlaridan bahs yuritadi, mohiyatan insonni o'zligini anglashga, anglatishga undaydi. Uning isyonkor va shakkoklikka o'xshab ketadigan she'rlarida insonning "mukarram"ligi va Ollohning unga in'om etgan sharofati, ma'shuqi azal tomonidan oshiqning ham sevilishi, oshiq va ma'shuqlikning asl mohiyati ko'rsatib beriladi. Shoir chin oshiq'larga xos hamma ham tushunavermaydigan tavhid, "visol", "anahqlik", "faqr fanolik" kabi asl haqiqatlardan gapiradi. Mashrabning she'riy salohiyatini, Xoliq va mahluqotga bo'lgan munosabatini, axloqiy-ma'rifiy qarashlarini ochib berishda qalandarlik maslagining o'ziga xos o'rni bor. Masalaning diqqatga molik yana bir jihati shundaki, qalandarlik maslagi faqat shoirlarimizni emas, balki shoirlarimizni ham ilhomlantirgan. Mohlaroyim Nodira shunday shoirlardan edi. U qalandar radifli g'azalida:

Mehri Xudo – rafiqi, Haq yodi – oshnosi, Dunyo muhabbatidin begonadur qalandar, –

deb yozadi. Shoir "dunyodan begonalar", "Haq yodi bilan yashash" tuyg'usini forscha g'azallarga ham singirdirdi:

Kisvati ishq dar baram, toji murod bar saram, Gardishi charx sog'aram, rindi qalandar omadam.

Ma'nosi: Egnimda – ishq libosi, boshimda – murod toji, qadahim – charx gardishi, rind, qalandar bo'lib keldim kabi baytlaridan Nasimiy, Rumi, Mashrab g'azallarining o'tli nafasi ufurib turadi. Shoir Haq va haqiqat ko'yidagi oshiqona tuyg'ularini qalandarlik maslagi orqali ro'yobga chiqarishga intiladi. Turkiy devonining "Debocha"sida qayd etilganidek, uning she'rlari shavq g'alabasi va junun tug'yonida aytilgan, ba'zisi bexudlik va ba'zisi behushlik ifrotida yozilgan. Shuning uchun ham Nodira g'azallari ishq iztiroblari, qalb kechinmalari, ilohiy tuyg'ularga boy. U g'azallarida falsafiy-irfoniy sirlarni ochishga urinadi. Shoiraning falsafiy xulosalaridan ma'rifatli o'zbek ayoliga xos bo'lgan komillikka intilish, ziyoga tashnalikni his qilamiz. Qalandarlik g'oyasini Huvaydo, Sufiy, Qalandar, Xarobotiy, Qoriy, Majzubi Namangoniy, Azim Xoja Eshon (Azimiy) va boshqa bir qator shoirlar davom ettirdilar. Tasavvuf falsafasi va axloqi mumtoz adabiyotimizga uzoq davrlardan beri ta'sir o'tkazib kelgan, xalq ruhi va ma'naviyatidan chuqur joy olgan. Shu bois har bir tariqat va uning mumtoz adabiyotimizga ko'rsatgan ta'sir doirasini aniqlash va baholash adabiyotning bugungi va kelgusi rivojida alohida o'rin tutadi. Demak, qalandariylik yoki malomatiylik tariqatlarining badiiy tafakkurga ta'siri ilhom manbai sifatida ma'naviy-axloqiy asarlarning vujudga kelishiga zamin hozirlagan.

ADABIYOTLAR

1. Мухаммад Ризо Шафийий Кадкий. Қаландария дар тарих. – Техрон. Сахн. 1966.– Б. 300-305
2. Sadi. Gülistan. İstanbul, 1963. С. 275-278.
3. Ҳошимхонов М. Машраби муътабар ўзум. – Тошкент: 2001. “Шарк” нашриёти матбаа акциядорлик компанияси.- Б.100
4. Мажзуб Намангоний. Тошбосма нусхаси. – Тошкент. 1912. – Б. 37.
5. Саййид Ҳофиз Анвар. Таҳрир ул-анвар фи тафсири қаландар. – Лакхнав. 1290 (ҳиж.қам.) – Б. 422.